

RAFAŁ KŁOPOTEK

Wydział Historyczny
Uniwersytetu Gdańskiego

Geneza i działalność bractw kościelnych w Europie i w Polsce do końca XVIII wieku

Streszczenie: Początków bractw religijnych należy szukać już w starożytności, kiedy to grupy ludzi grzebały zmarłych w katakumbach. Na zachodzie pierwsze bractwa powstały już we wczesnym średniowieczu (Niemcy, Francja). Do rozpowszechnienia tego typu organizacji przyczynili się benedyktyni. Ich śladem już w XVIII wieku poszedł kler świecki, który do swych wspólnot brackich przyjmował ludzi zasłużonych. W X wieku istniało wiele bractw we Włoszech i to różnych kategorii. Szeregi bractw zasilali nie tylko osoby świeckie, ale i duchowne.

W Polsce rozwój bractw zawdzięczamy kulturze francuskiej, a ich początków należy szukać już w XI lub XII wieku. Organizacje brackie w Polsce różniły się składem społecznym, stanowym i zawodowym, a także stawianymi sobie celami, co przełożyło się na różne ich nazwy.

Największy jednak rozkwit bractw w Europie i w Polsce przypada na okres nowożytny, kiedy to do każdego odcinka życia społecznego, każdej warstwy społecznej docierały bractwa i każdy niezależnie od płci i wieku znajdował w nich odpowiednią formę przeżyć religijnych i możliwość działalności społeczno – charytatywnej.

Słowa kluczowe: bractwa, zakony, kościół, klasztor, kult maryjny

Wstęp

Jedną z ważnych form życia religijnego ludzi stanowiły stowarzyszenia religijne zwane bractwami. Obok podstawowych funkcji, tj. pobudzenia życia religijnego bractwa, zajmowały się również pracą charytatywną na rzecz swoich członków, a niektóre z nich opiekowały się także w różnych okresach historycznych ubogimi i chorymi.

Niniejszy artykuł ma za zadanie przybliżyć czytelnikowi fakty dotyczące rozwoju bractw z uwzględnieniem przyczyn ich powstania.

1. Geneza i działalność bractw kościelnych w Europie od początków do końca XVIII wieku.

1.1 Europejskie bractwa kościelne w średniowieczu

Początków bractw religijnych należy doszukiwać się już w starożytności chrześcijańskiej, albowiem to właśnie w tym okresie spotykamy specjalne grupy ludzi, tzw. *fossore*s zajmujących się grzebaniem zmarłych w katakumbach¹.

Na zachodzie pierwsze stowarzyszenia laików i kleru, nazywane *confratritiae* i *geldonia*, powstały we wczesnym średniowieczu chrześcijańskim i były najczęściej organizowane w celu niesienia pomocy swym członkom. Wielkimi propagatorami stowarzyszeń tego typu stali się św. Beda i św. Bonifacy. Temu drugiemu, Apostołowi Niemiec, zależało na uzyskaniu poparcia w swym dziele misyjnym chrystianizacji Sasów, dlatego też w 732 r. zwrócił się do kleru i wiernych w Anglii o modlitwy w tej intencji, zawierając również umowę w tym zakresie z opatem Monte Cassino².

Na uwagę zasługuje fakt, iż do rozpowszechnienia się tego typu organizacji w bardzo dużym stopniu przyczynili się przede wszystkim mnisi benedyktyńscy wczesnego średniowiecza, albowiem mieli oni zwyczaj tworzenia duchownych wspólnot ludzi modlących się wzajemnie za siebie i za dusze zmarłych³. Między klasztorami zaczęły powstawać więc bliskie związki. Każdy mnich przybyły do klasztoru, z którym jego macierzysty dom miał *confraternitas*, traktowany był jak swój⁴. Takie związki powstawały początkowo pomiędzy poszczególnymi opactwami benedyktyńskimi w Reichenau, Mosbach, Pfäfers, Schuttern itd. Doszło więc w klasztorach do zawiązywania się grup modlitewnych, które w czasach karolińskich doprowadziły do utworzenia związków klasztorów – filadelfii. Przykładem niech będzie opactwo Sankt Gallen - stanęło ono na czele unii 27 klasztorów tego regionu. W późniejszym okresie rolę to spełniało opactwo w Cluny⁵.

Kler świecki poszedł w ślady opactw i już od VIII wieku zaczął tworzyć wspólnoty brackie. Jednym z prekursorów na gruncie kleru diecezjalnego był biskup Metz, który w 762 r. założył bractwo modlitewne dla kleru swojej diecezji; modlono się za każdego zmarłego duchownego współbrata⁶.

Do udziału w tych modlących się wspólnotach przyjmowano również ludzi świeckich zasłużonych dla klasztoru poprzez zapisy majątkowe. W ten sposób wspólnoty

¹ E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004, s. 189.

² W. Bochnak, *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej od XVI w. do 1810 r.*, Wrocław 1983, s. 46.

³ B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym. w: Kościół początki i zarys rozwoju*, cz. 1, Lublin 1969, s. 504.

⁴ J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków 1964, s. 239.

⁵ W. Bochnak, dz. cyt., s. 46.

⁶ J. Duhr, *La Confrerie dans la vie de l'Eglise*, „Revue d'histoire ecclesiastique” 35 (1939), s. 460-461.

te ogromnie się rozrastały, obejmując wiele tysięcy osób. Tak było od IX wieku w Reichenau, gdzie tamtejsza księga bracka zawierała ponad 40 tys. członków⁷.

Z biegiem czasu zaczęły także powstawać bractwa kaznodziejsko-modlitewne, w których ludzie świeccy stanowili większość. Należy podkreślić, że w/w bractwa były samodzielne i prowadziły własną niezależną działalność, trwającą tylko do końca średniowiecza – można tu wskazać m. in. bractwo w Fuldzie lub bractwa w Ratyzbonie, założone przez św. Wolfganga⁸.

W X wieku istniało wiele bractw we Włoszech (Neapol, Modena, Florencja). Charakteryzowały się one mieszanym składem, albowiem do ich członków należeli zarówno świeccy, jak i duchowni, kobiety i mężczyźni. Głównym celem tychże wspólnot było uprawianie wspólnych praktyk religijnych, spełnianie dobrych uczynków i wykonywanie specjalnych ćwiczeń duchowych. Osoby świeckie miały za zadanie pomagać chorym i biednym współbraciom, natomiast duchowni odprawiać 7 mszy świętych, a diakoni i subdiakoni odmawiać psalmy oraz odprawiać jutrznie. Jeśli chodzi o formy pomocy materialnej, to należało nakarmić 10 ubogich⁹.

Wszelkie bractwa rozwijały się nie tylko terytorialnie, ale również zmieniał się charakter ich działalności aż do synodu w Bordeaux w 1255 r., który usiłował wprowadzić ograniczenia w tworzeniu nowych bractw. Od tej pory bractwa miały zajmować się działalnością wewnątrz kościoła przez nabożeństwa i pogrzeby, a także rozwijać akcję charytatywną¹⁰.

W XIII wieku większość rodzajów bractw była już dobrze ugruntowana, posiadając własną organizację. Z punktu widzenia stawianych sobie przez nie celów możemy wyróżnić wśród nich kilka kategorii. Będą to więc przede wszystkim bractwa poświęcone Bogu, świętemu, najczęściej Matce Bożej, kładące nacisk na częste i uroczyste praktyki religijne, czyli bractwa dewocyjne¹¹.

Przykładem takiego bractwa w Europie jest założone w Salern w XI wieku i istniejące przez sześć stuleci bractwo św. Krzyża. Należało do niego wiele osobistości z Włoch i Sycylii. W XI wieku istniało również w Grecji bractwo, które zajmowało się modlitwą przed obrazem Matki Boskiej przenoszonym z domu do domu. W diecezji kilońskiej w tym samym okresie erylowano bractwo Najświętszego Sakramentu, które przetrwało aż do początków XVI wieku. Natomiast, jak wynika z przekazów źródłowych, w Paryżu już od XIII wieku istniało starodawne bractwo Matki Boskiej, do którego należały najwybitniejsze osobistości m in. królowa Blanka Kastylijska, Jan Gerson i wiele innych.

Miasta włoskie mogą również poszczycić się istnieniem bractw już od XIII wieku. Przykładem takiego miasta jest między innymi Florencja, w której to św. Piotr z Werony założył bractwo pod wezwaniem NMP. Członkowie tegoż bractwa mieli

⁷ J. Kłoczowski, dz. cyt., s. 240.

⁸ W. Bochnak, dz. cyt., s. 48.

⁹ Tamże, s. 48.

¹⁰ Tamże.

¹¹ E. Wiśniowski, dz. cyt., s. 190.

obowiązek 2 razy w miesiącu odprawiać specjalne ćwiczenia pobożne. Za przykładem Florencji poszła też Bolonia, Perugia, Padwa, Lodi, Mediolan, albowiem w miastach tych powstały także w w/w okresie bractwa, które za patronkę obrały sobie Najświętszą Marię Pannę. Tworzyły one w XV wieku rodzaj unii¹².

Powstawanie bractw miało ścisły związek z budowaniem świątyń i mostów, albowiem osoby pracujące przy wznoszeniu tych budowli łączyły się w bractwa. Przykładem niech będą budowniczości katedry w Strasburgu, którzy założyli bractwo murarzy. Była to organizacja religijno-zawodowa. Podobnie było w innych miastach, gdzie rzemieślnicy łączyli się w bractwa odmienne od cechów miejskich. Jako przykład można podać bractwa budowniczych mostów na Rodanie, w Awinionie i Lyonie. Spełniały one bardzo ważną funkcję społeczną. Ciekawostką jest to, iż byli formacją, która w Rzymie posiadała osobne hospicjum braci mostowych. Oprócz powyższych bractw zaczęły też powstawać takie, które postawiły sobie za cel niesienie pomocy bliźnim. Przykładem takiej organizacji było bractwo św. Leonarda, które w 1144 r. założyło szpital miejski. Dało ono impuls do rozwoju tego typu działalności brackiej, albowiem już w XIII wieku powstaje wiele bractw Ducha Świętego, których zadaniem było udzielenie pomocy bliźniemu, zbieranie jałmużny dla biednych w parafiach, zarówno w formie pieniężnej jak i w naturze. Bractwa te zajmowały się rozdzielaniem zebranej jałmużny, jak również przeznaczały pewne kwoty na potrzeby kultu religijnego poprzez utrzymywanie, a niekiedy także budowę kościołów. Dokładnej ich liczby nie jesteśmy w stanie podać. Możemy jednak mniemać, iż kierując się słowami Ewangelii: *Cokolwiek uczyniliście jednemu z tych najmniejszych, mnieście uczynili* (Mt 25,40), członkowie bractw duchackich służyli swą pomocą każdemu potrzebującemu¹³.

Pisząc o genezie i rozwoju bractw, nie możemy pominąć istnienia już w średniowieczu bractw biczowników starających się o pobudzenie pokuty. Były one bardzo liczne we Włoszech, ale ze względu na dopuszczenie się poważnych nadużyć zostały przez papieża Klemensa VI zniesione. Średniowiecze to epoka, w której Kościół wykazywał głęboką troskę o zachowanie i umacnianie pokoju, jak również o czystość wiary zagrożonej w XIII wieku przez herezje. Aby pomóc Kościołowi w walce z herezją, powstają między innymi bractwa rycerskie. Najbardziej znane było bractwo białe. Założone ono zostało przez biskupa Foulques z Tuluzy w 1209 roku. Podobne bractwo pod nazwą Milicji Jezusa Chrystusa założył 14 lat później Bartłomiej Braganza w Parmie. Oparte ono było na wzorach wojskowych.

Obydwa te bractwa z biegiem czasu otrzymały opiekę Stolicy Apostolskiej i zostały podporządkowane zakonowi dominikanów. Do zadań tego ostatniego należało: obrona wiary katolickiej, wolności Kościoła, klasztorów, szpitali, wszystkich obiektów religijnych, duchowieństwa świeckiego i zakonnego, wdów i sierot oraz uświę-

¹² W. Bochnak, dz. cyt., s. 50.

¹³ Tamże, s. 50-51.

cenie wszystkich członków¹⁴.

Najliczniejszą jednak grupę tworzyły bractwa związane z cechami. Zaczęły one powstawać już na przełomie XI i XII wieku, kiedy to drobni kupcy, chłopi i różni ludzie najemni zorganizowali m. in. w Paryżu, Bazylei, Koblencji stowarzyszenia pobożnych braci i związki dobroczynne. Podstawowym celem bractw średniowiecznych było m.in. umacnianie swych członków w wierze przez częste uczestnictwo w modlitwach i nabożeństwach, które odbywały się w osobnych kaplicach obsługiwanych przez wyznaczonych kapelanów oraz udzielanie im pomocy, zarówno duchowej, jak i materialnej. Pomoc materialna była finansowana z ofiar wiernych i składek członków danego bractwa¹⁵.

1.2. Bractwa kościelne w Europie nowożytnej

Katastrofy żywiołowe, zwłaszcza wielka zaraza w połowie XIV wieku, przerzeźbiły ich szeregi w takim stopniu, że w wielu miastach i okolicach przestały zupełnie istnieć. Dopiero wiek XVI zaznaczył się dynamicznym rozwojem bractw i zarazem ich odnową w całym Kościele katolickim. Ten stan rzeczy był spowodowany konsolidacją katolików i całego Kościoła narażonego na ataki zwolenników reformacji. Można powiedzieć, iż właśnie okres potrydencki to czas ich wyjątkowo bujnego rozkwitu. Tysiące osób wszelkich kategorii społecznych, płci i wieku zapisują się do bractw, niekiedy nawet do kilku jednocześnie. Ruch ten nie ogranicza się tylko do miast, ale obejmuje także wieś. Przykładem są kraje alpejskie, gdzie we wspomnianym okresie bractwa obejmują całą ludność wsi, stanowiąc załączek późniejszej ich organizacji samorządowej¹⁶. Ze względu na objęcie nim całego społeczeństwa zostaje on prawnie uregulowany i poddany kontroli. Decyzją wydaną przez papieża Piusa V w 1571 r. zabrania się między innymi erygowania dwóch bractw Imienia Jezus przy jednym kościele. Zakaz ten zostaje rozszerzony na wszystkie bractwa w 4 lata później przez Grzegorza XIII. Wykładnią rozwoju bractw w okresie nowożytnym stała się konstytucja papieża Klemensa VIII *Quaecumque* z 7 XII 1604 r., która wprowadziła nowy porządek w ruchu brackim i stała się punktem zwrotnym w rozwoju bractw w Kościele katolickim. Stosownie do jej zapisów, wszystkie istniejące dotychczasowe bractwa miały być zatwierdzone przez ordynariuszy miejsc. Bulla zezwalała również zakonowi na erygowanie bractw typowo zakonnych przy kościołach parafialnych¹⁷.

Zagrożenia, jakie niosła ze sobą reformacja, wytworzyły wśród katolików chęć dążenia do łączenia się w większe grupy i zwalczanie jej wspólnie poprzez rozwój aktywności religijnej.

Taki charakter miało założone przez Marca De Sadis Cusani w Mediolanie Brac-

¹⁴ Tamże, s. 52.

¹⁵ Tamże, s. 54.

¹⁶ J. Kłoczowski, dz. cyt., s. 454.

¹⁷ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno – religijne i edukacyjne*, Lublin 2004, s. 228.

two Nauki Chrześcijańskiej, które postawiło sobie za zadanie katechizację młodzieży i dorosłych¹⁸.

Na zaprzeczenia protestantów, jakoby Chrystus jest nieobecny w Eucharystii, katolicy zaczęli rozpowszechniać kult Najświętszego Sakramentu m. in. poprzez zakładanie bractw poświęconych kultowi Eucharystii, oraz propagowaniu istniejącej już od XIII wieku uroczystości Bożego Ciała. Pierwsze bractwo Najświętszego Sakramentu założył dominikanin Tomasz Stella w kościele Sopra Minerva, które zostało zatwierdzone przez papieża Pawła III w 1539 r.¹⁹.

Zaczęły również powstawać liczne kongregacje maryjne jako odpowiedź katolików na ataki protestantów pod adresem kultu Najświętszej Marii Panny i świętych. Pierwsza sodalicja mariańska została założona w rzymskim kościele jezuitów w 1564 r.

Zwiększeniu uległa również ilość bractw pokutnych różnych typów, głównie we Francji, gdzie nastąpiło na szerszą skalę naśladowanie najważniejszych cnót ewangelicznych. Nie omieszkało także prowadzić w dalszym ciągu akcji charytatywnej, do której włączyły się w omawianym okresie również bractwa rzemieślnicze²⁰.

Tak samo jak w średniowieczu, tak i w czasach nowożytnych istniały bractwa rycerskie, które miały za zadanie walkę z heretykami. Przykładem istnienia takich bractw były: bractwo Imienia Jezus, oraz bractwo św. Anny. Członkowie tych konfraterni składali przyrzeczenie, iż poniosą najwyższą ofiarę w obronie wiary oraz przysięgali posłuszeństwo papieżowi oraz innym dostojnikom kościelnym, w tym przełożonym bractwa oraz przywódcom wojskowym Ligi Katolickiej²¹. Można pokusić się więc o stwierdzenie, iż okres kontrreformacji to epoka, w której doszło do rozkwitu świeckich bractw religijnych.

Inaczej działo się w wieku XVIII kiedy to doszło do zahamowania ruchu brackiego i jego regresu na skutek krytyki prowadzonej działalności przez myślicieli okresu Oświecenia. Krytyka była tak wielka, że nie ominęła nawet bractw rzemieślniczych, które jak pamiętamy cieszyły się bardzo duża popularnością z powodu prowadzenia szerokiej akcji charytatywnej. Stało się tak między innymi we Francji, w której w 1761 roku na 7996 parafii istniało tylko 5675 bractw²².

2. Recepcja organizacji brackich na ziemiach polskich do końca XVIII w.

2.1. Bractwa kościelne w Polsce średniowiecznej

Do rozwoju bractw na ziemiach polskich przyczyniła się w XII i XIII wieku

¹⁸ W. Bochnak, dz. cyt., s. 54.

¹⁹ Tamże s. 55.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże, s. 56.

²² Tamże.

średniowieczna kultura francuska, albowiem, osiągnąwszy wysoki rozwój, wywierała potężny wpływ na środowiska zagraniczne promieniując na całą Europę chrześcijańską. Wzmianki o śladach działalności zachodnich bractw w Polsce już w XI wieku możemy odnaleźć w najdawniejszych przekazach źródłowych. Wyczytać to możemy z pisma przesłanego w 1089 r. przez bractwo św. Jakuba w Ratyzbonie do Wratysława, księcia czeskiego²³.

W XIX tomie *Encyklopedii Kościelnej* S. Chodyńskiego czytamy, iż pierwsze bractwo w Polsce powstało w XII wieku w klasztorze benedyktyńskim w Lubiniu²⁴. Natomiast E. Wiśniowski twierdzi, że w Polsce spotykamy się w XII wieku ze zjawiskiem przyjmowania przez niektóre klasztory osób wobec nich zasłużonych do duchowego związku ze wspólnotą klasztorną uprawniającego do partycypowania w modlitwach i innych dobrach duchowych. Podaje, że tego typu bractwo istniało w przy klasztorze benedyktynów w Lubiniu i u bożogrobców w Miechowie²⁵. Bractwo lubińskie było konfraternią o charakterze kleryccko-laickim, przyświecały mu cele gospodarczo-dewocyjne. W późniejszym okresie tego typu konfraternie istniały w średniowieczu nie tylko przy domach zakonnych, ale także przy kościołach katedralnych i opactwach w Tyńcu, Mogilnie, Kamieniu, Szczecinie i Słupsku²⁶.

Według B. Kumora początek organizacji brackich w Polsce należy datować na XIII wiek, albowiem z tego okresu pochodzą pierwsze przekazy źródłowe o istnieniu bractw laików i kleru na tym terenie. Ich prekursorami na gruncie polskim były nowo sprowadzane zakony żebracze, wśród których prym wiodli dominikanie. To właśnie w tym okresie możemy stwierdzić istnienie dość nielicznych jeszcze organizacji: bractwo szpitalne w Środzie Śląskiej (1245), Ziębicach (1250) i Bolkowie (1298) na Śląsku²⁷, wątpliwe natomiast jest funkcjonowanie w 1232 r. na terenie Małopolski bractwa NMP przy klasztorze św. Marka Krakowie, albowiem jak ustaliła H. Zaremska, dokument, w którym jest o nim mowa, był prawdopodobnie fałszyfikatem²⁸.

Na podstawie zebranych przez H. Heydena materiałów na Pomorzu Zachodnim przed reformacją działało już około 185 różnych organizacji brackich²⁹. W diecezji poznańskiej natomiast, według badań J. Nowackiego, istniało 49 bractw powstałych na początku XV wieku³⁰. Duże skupisko bractw istniało też na Warmii, były to zwłaszcza bractwa ubogich, a nie wykluczone, że istniały tam również bractwa kapłańskie. Te ostatnie w większej liczbie działały także w diecezji krakowskiej i wrocławskiej. Jeśli chodzi o pozostałe tereny Polski, z braku źródeł nie możemy

²³ B. Kumor, dz. cyt., s. 506.

²⁴ S. Chodyński, *Bractwo*, w: *Encyklopedia Kościelna*, t. 2, Warszawa 1873, s. 552.

²⁵ E. Wiśniowski, dz. cyt., s. 191.

²⁶ B. Kumor, dz. cyt., s. 507.

²⁷ E. Wiśniowski, dz. cyt., s. 191.

²⁸ H. Zaremska, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*, Wrocław 1977, s. 120-121.

²⁹ H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, t. 2, Köln 1957, s. 159 nn.

³⁰ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 737-753.

podać, jakie było zagęszczenie organizacji brackich. Ograniczyć możemy się tylko do stwierdzenia ich rodzaju i częstotliwości ich występowania.

Okres założenia najstarszych bractw na terenie diecezji chełmińskiej (Toruń, Grudziądz i Kościerzyna) datuje się na XIII i XIV wiek³¹. Na XV wiek ustalono istnienie bractw w Lublinie³². Inaczej było w diecezji przemyskiej, gdzie w okresie średniowiecza powstało łącznie 6 bractw³³.

Organizacje brackie na ziemiach polskich różniły się składem społecznym, stanowym lub zawodowym, a także stawianymi sobie celami. Nosiły różne nazwy i to nie tylko religijne, ale także pochodzące od osób świętych lub tajemnic wiary. O nazwie danego bractwa decydował także charakter społeczny jego członków, jak również cechy organizacyjne i specyfikacja celów. Dlatego też w okresie średniowiecza możemy spotkać bractwa pod wezwaniem Matki Bożej w różnych odmianach.: NMP, Wniebowzięcia NMP itp., bractwa cechów rzemieślniczych, bractwa kapłanów, a także bractwa szpitalne. Bywało tak, że to samo bractwo nosiło różne nazwy, np. bractwo kapłańskie lub szpitalne pod określonym wezwaniem³⁴.

Wśród bractw religijnych zwanych dewocyjnymi przeważały bractwa maryjne. Tak było między innymi na terenie Małopolski, gdzie oprócz Krakowa bractwa maryjne spotykamy także w kilku innych ośrodkach miejskich. Podobnie było w diecezji kamieńskiej, gdzie istniało ich około 30³⁵. Bractwa pod tym wezwaniem spotykamy również na Śląsku, w Wielkopolsce i na Warmii³⁶. Większość z nich nosiła też nazwę bractw literackich, albowiem w szeregach swych członków zrzeszały ludzi znających łacinę i mogących recytować psalmy podczas nabożeństw brackich³⁷. Upowszechnienie szerzonych przez dominikanów bractw różańcowych przypada pomiędzy wiekiem XV i XVI. Spotykamy je wówczas między innymi na Śląsku, we Wrocławiu (1481)³⁸ i w kilku miejscowościach Pomorza Zachodniego, a także w Brodnicy, w diecezji chełmińskiej³⁹. Być może działały już przy klasztorach karmelitańskich w Krakowie, Gdańsku, Poznaniu i Bydgoszczy w XV wieku bractwa Szkaplerza Świętego⁴⁰. Jeśli chodzi o inne bractwa dewocyjne, zachowały się wzmianki o istnieniu w tym okresie bractwa Bożego Ciała, zarówno w Koronowie w diecezji chełmińskiej, jak i na Śląsku, na Warmii, a także w 23 miejscowościach

³¹ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 80-84.

³² J.A. Wadowski, *Kościoły lubelskie*, Kraków 1907, s. 86.148-154.273-274.

³³ H. Borcz, *Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 28/4 (1981), s. 77-90.

³⁴ E. Wiśniowski, dz. cyt., s. 192.

³⁵ H. Heyden, dz. cyt., s. 143.

³⁶ E. Wiśniowski, dz. cyt., s. 193.

³⁷ J. Nowacki, dz. cyt., s. 746.

³⁸ J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII - XIV wieku*, Lublin 1956, s. 268.

³⁹ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 82.

⁴⁰ B. Panek, *Dzieje Bractwa Szkaplerza Św. przy kościele oo. Karmelitów w Krakowie na Piasku do końca XVII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 10/3 (1963), s. 42-47.

Pomorza Zachodniego⁴¹.

Z powyższego wynika, iż w średniowieczu bractwa dewocyjne były u nas słabo rozwinięte i to tylko w ośrodkach miejskich. Wyjątek w tym względzie stanowi diecezja kamieńska, gdzie naliczono funkcjonowanie 91 tego typu bractw⁴².

Po omówieniu bractw dewocyjnych należy opisać bractwa ubogich. Jak sama nazwa wskazuje, zrzeszały one w swych szeregach ludzi biednych⁴³, stawiając sobie za cel otoczenie opieką miejscowych ubogich oraz obcych potrzebujących pomocy i wsparcia. Aby zapewnić im pomoc, budowano specjalne hospicja utrzymywane przez członków bractwa, jak również zapewniano bezdomnym zmarłym chrześcijański pogrzeb⁴⁴.

Bractwa ubogich powstawały zarówno w mieście jak i na wsi pomimo tego, że reformacja nie sprzyjała tworzeniu tego typu organizacji. W źródłach wzmianki o ich istnieniu posiadamy z diecezji poznańskiej, w XV w. i początkach XVI w. było ich około 26⁴⁵, po kilka w diecezji krakowskiej w XV wieku, z czego niektóre powstały w ośrodkach wiejskich⁴⁶. Jeśli chodzi o diecezje: chełmińską, gnieźnieńską i wrocławską, to z tego terenu, o istnieniu bractw ubogich w XV i XVI wieku posiadamy tylko sporadyczne wzmianki⁴⁷.

Inną grupą bractw były bractwa kapłańskie. Genezą ich powstawania było dążenie do zapewnienia zmarłym kapłanom godnego pogrzebu i modlitw za ich dusze, dlatego też były one bardziej rozpowszechnione niż bractwa ubogie. Skupiały one nie tylko kapłanów z najbliższej okolicy, ale także dopuszczały do swego grona osoby świeckie⁴⁸. Ich rozwój przypada na wiek XIV i XV, z czego na Pomorzu Zachodnim było ich około 43⁴⁹. Można przypuszczać, iż istniały one również w pozostałych diecezjach polskich.

Wyjątkowy charakter wśród stowarzyszeń kościelnych miały cechy, na co wskazuje sama terminologia źródeł określająca cechy jako *contuberia*, *fraternitates*. W pierwszej kolejności trzeba sobie odpowiedzieć na pytanie, czy były one organizacjami brackimi o charakterze religijnym? Wydaje się, że spośród różnych celów społeczno-gospodarczych tych organizacji, to właśnie względy czysto religijne były przyczyną ich powstawania⁵⁰. Świadczą o tym ich statuty, jak i samo życie organizacji cechowych, w którym to spotykamy wiele elementów właściwych religijnym organizacjom brackim, takich jak złożenie przez nowo wstępującego kandydata

⁴¹ H. Heyden, dz. cyt., s. 59-60.

⁴² Tamże, s. 159-160.

⁴³ H. Zaremska, dz. cyt., s. 106-111.

⁴⁴ H. Heyden, dz. cyt., s. 165-166.

⁴⁵ J. Nowacki, dz. cyt., s. 744-745.

⁴⁶ B. Kumor, dz. cyt., s. 321-322.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ J. Nowacki, dz. cyt., s. 737-738.

⁴⁹ H. Heyden, dz. cyt., s. 161.

⁵⁰ B. Kumor, dz. cyt., s. 512.

określonej ilości wosku na potrzeby liturgiczne⁵¹. Z samych statutów cechowych możemy wyczytać, iż stoją one na straży życia moralnego swych członków zgodnie z katolicką etyką religijną, wnikając szczegółowo w ich życie osobiste. Regulują nie tylko kwestię zawierania małżeństw, ale wskazują, jak należy się zachowywać i propagują uczestnictwo w niedzielę i święta we Mszy świętej i zobowiązują swych członków do udziału w procesji Bożego Ciała i rezurekcji wielkanocnej w ściśle określonym przez bractwo ubiorze wraz z oznaczeniami poszczególnych cechów i niezbędną do tego oprawą⁵².

Do przejawów religijności cechów można zaliczyć ich troskę o zbawienie dusz i kult zmarłych oraz czuwanie, aby każdy członek bractwa przed śmiercią przyjął sakramenty święte. To cech gdy dochodziło do śmierci cechowego lub członka jego rodziny, dostarczał wszystkich akcesoriów pogrzebowych i zamawiał uroczyste Msze św. oraz pogrzeb chrześcijański, w którym brali udział obowiązkowo wszyscy członkowie bractwa. Dochodziło również do grzebania zmarłych członków w podziemiach kaplicy cechowej. Należy zaznaczyć, iż w życiu religijnym polskich cechów fundowanie własnych kaplic nie należało do rzadkości, a w przypadku jej braku każdy cech miał własny ołtarz w kościołach kolegiackich, parafialnych czy klasztornych. Ponadto każdy cech musiał być wyposażony w przedmioty potrzebne do służby Bożej, czy to w kaplicy, czy przy ołtarzu brackim. Zdarzały się także przypadki uposażenia własnego kapelana, który miał za zadanie odprawiać msze dla cechu i w jego intencji⁵³.

W niewielkim stopniu w Polsce w okresie średniowiecza rozwinęły się bractwa szpitalne. Do ich zadań należało nie tylko fundowanie szpitali, ale także przysyłanie ludzi, którzy opiekowali się ubogimi, pielgrzymami, chorymi, niezdolnymi do pracy. Przyczyną wstępowania do tego typu bractw była chęć niesienia pomocy bliźniemu w potrzebie, którą traktowano jako bezpośrednią służbę Bożą. Najwcześniej bractwa szpitalne występowały na Śląsku w XIII i XIV wieku, a także na Warmii, w Krakowie, Sandomierzu i Kaliszu⁵⁴.

2.2. Bractwa kościelne w Polsce w okresie nowożytnym

Koniec XVI wieku to czas, w którym dzięki zakonom doszło do rozwoju na wielką skalę bractw poświęconych poszczególnym świętym. Propagowano również rozwój bractw miłosierdzia. Prekursorem tego typu bractw na terenie Polski był Piotr Skarga, który w 1584 r. założył bractwo miłosierdzia przy kościele jezuickim św. Barbary w Krakowie. Od 1588 r. związany był z tym bractwem założony przez Piotra Skargę bank pobożny, powstały w celu udzielania pożyczek pod zastaw osobom będącym w trudnej sytuacji. Bractwo to wraz z bankiem szybko rozwinęło się na terenie Rzeczypospolitej. Zwrócić także uwagę należy na działające w XVII w.

⁵¹ E. Wiśniowski, dz. cyt., s. 196.

⁵² B. Kumor, dz. cyt., s. 512.

⁵³ Tamże, s. 513.

⁵⁴ Tamże, s. 519.

bractwa orderowe mające charakter nie tylko religijny, ale także polityczny⁵⁵.

Do silnego rozwoju bractw, zarówno w Polsce, jak i całym Kościele katolickim doszło dopiero w okresie potrydenckim. Podobnie jak zakony, stały się one ważnym czynnikiem odnowy religijnej. Ruch ten zmierzający do objęcia całego społeczeństwa został prawnie uregulowany i poddany kontroli. Zabroniono między innymi erygowania dwóch bractw pod takim samym wezwaniem przy jednym kościele. Najważniejszym dokumentem decydującym o rozwoju bractw w okresie nowożytnym stała się wspomniana już konstytucja Klemensa VIII *Quaecumque* z 7 XII 1604 r., która wprowadziła nowy porządek w ruchu brackim. Wszystkie istniejące bractwa, w tym także zakonne, miały być ponownie zatwierdzone przez ordynariuszy miejsc. Zezwolono również zakonowi na erygowanie bractw typowo zakonnych przy kościołach parafialnych. Powyższe postanowienia w Polsce wprowadził w życie biskup krakowski Marcin Szyszkowski na synodzie krakowskim w 1621 r.⁵⁶ W praktyce jednak, zarówno na Zachodzie, jak i w Rzeczypospolitej, bractwa zaczęły się mnożyć już od końca XVI w., a zakony dały impuls do ich rozwoju, tym samym bractwa stały się przedłużeniem działalności duszpasterskiej zakonów. Rozpowszechniali je zarówno biskupi reformatory z końca XVI i początków XVII w., jak i wiele synodów, a ich fundatorami i dobrodziejami byli: król, duchowieństwo, szlachta i mieszczanie⁵⁷.

Erekcji bractw mógł dokonać tylko biskup ordynariusz albo przełożeni zakonów na mocy zezwolenia Stolicy Apostolskiej. Każde z powstałych bractw otrzymywało odpowiednie odpusty, nadawane nie tylko przez papieży, ale także przez biskupów na podstawie indultu papieskiego⁵⁸. Zamierzeniem władz kościelnych była chęć upowszechnienia bractw w społeczeństwie oraz kontrolowanie ich podczas wizytacji parafii i klasztorów. Trzeba podkreślić, że bractwa powstałe w okresie nowożytnym różniły się od tych powstałych w średniowieczu. Różnica polegała na tym, iż konfraternie średniowieczne były bardziej nastawione na problemy społeczne i miały więcej swobody działania, a bractwa potrydenckie, stanowiące wyraz odnowy religijnej i kościelnej, nabrały w większym stopniu charakteru dewocyjnego, były podporządkowane władzy kościelnej i miały bardziej wychowawczo-religijny i wspólnotowy charakter⁵⁹. Dochodziło także do połączeń między bractwami w tzw. arcybractwa, aby wymieniać wzajemnie przywileje i odpusty. Ponadto bractwa wytworzały swój specyficzny klimat religijny i obyczajowy, na który nie zawsze łąskawym okiem spoglądał Kościół. Był on różny w poszczególnych rodzajach bractw czy wspólnotach brackich, w zależności od uwarunkowań lokalnych jak i celów, jakie sobie one stawiały. Należy zaznaczyć, iż w bractwach okresu nowożytnego

⁵⁵ K. Kuźmiak, *Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu. Studium z dziejów kultu maryjnego i wspólnot chrześcijańskich w dawnej Polsce*, Rzym 1973 s. 26-27.

⁵⁶ S. Litak, dz. cyt., s. 228.

⁵⁷ K. Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 224.

⁵⁸ S. Litak, dz. cyt., s. 228-229.

⁵⁹ Tamże, s. 229.

rozwinął się folklor religijny zanikający dopiero w okresie oświecenia⁶⁰.

Wiek XVII i XVIII, to okres, w którym chyba do każdego odcinka życia społecznego docierały bractwa, a każdy stan i warstwa społeczna, czy to kobiety, czy mężczyźni, znajdowali w nich odpowiednie formy przeżyć religijnych i działalności społeczno-charytatywnej. Z uwagi na fakt, że bractwa to przede wszystkim instytucje miejskie, toteż szczególnie bujnie rozwinęły się one w miastach.

Rozwój kultu maryjnego i kultów świętych propagowanych przez zakony doprowadził do szybkiego wzrostu bractw w XVI, XVII i XVIII wieku. To właśnie kult obrazów, jak i coraz liczniejsze pielgrzymki do miejsc słynących z cudów, przyczyniły się do rozkwitu bractw w Polsce. Najistotniejsze jednak znaczenie dla ich rozwoju miały zakony, jak dominikanie – szerzący bractwa różańcowe, karmelici trzewickowi i bosi – opiekujący się bractwami szkaplerznymi, bernardyni – zakładający bractwa św. Anny i żołnierskie bractwa św. Michała Archanioła, a także upowszechniające kult Niepokalanego Poczęcia NMP. Jezuici zakładali w Polsce od 1571 r. sodalicje mariańskie przeznaczone głównie dla studium młodzi w kolegiach jezuickich. Szerzyli oni także bractwa i kult Serca Jezusowego, o którego uznanie zabiegali biskupi polscy w Rzymie w 1765 r.⁶¹ Bractwo Anioła Stróża rozpowszechniali paulini. Zostało ono założone w 1616 r. na Jasnej Górze.

Wpływ na rozwój bractw miały także wielkie wydarzenia polityczne i religijne. Przykładem niech będzie popularyzacja znanego od XV wieku bractwa różańcowego na skutek zwycięstwa nad flotą turecką pod Lepanto w 1571 r., a zwycięstwo króla Jana III Sobieskiego pod Wiedniem w 1683 r. stało się impulsem do rozwoju bractwa Imienia Maryi.

Na pamiątkę pierwszej w Polsce koronacji obrazu Matki Boskiej na Jasnej Górze, w 1717 r. erygowano bractwo Matki Boskiej Jasnogórskiej, które zostało zatwierdzone przez papieża w 1718 r. i wprowadzone do kościoła paulinów na Jasnej Górze. Kult Madonny Częstochowskiej był powodem powstania w 1731 r. przy pijarskim kościele Przemienienia Pańskiego w Krakowie bractwa Królowej Korony Polskiej mającego charakter bractwa patriotycznego i narodowego. Jego rozwój przed rozbiorami nie był jednak zbyt silny⁶².

Zakończenie

Powstanie i działalność religijnych bractw europejskich i polskich miało niewątpliwie duże znaczenie w dziejach średniowiecza i nowożytności, albowiem odegrały one ogromną rolę w życiu społeczeństw krajów europejskich, miały one także szczególny wpływ na ludność przedrozbiorowej, wielonarodowościowej Rzeczypospolitej. Jak wiemy, obywatele społeczeństwa polskiego, należeli powszechnie

⁶⁰ J. S. Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*, t. 1, Warszawa 1994, s. 319.

⁶¹ S. Obirek, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564 – 1668*, Kraków 1996, s. 65-68.

⁶² K. Kuźniak, dz. cyt., s. 15-36.

w XVII i XVIII w. do bractw kościelnych, które kształtowały jego rozwój duchowy oraz moralny i wskazywały, jak należy postępować, aby godnie przejść przez życie, a po śmierci dostać się do „domu Ojca” za chwalebne uczynki. Niniejsze opracowanie ma oczywiście wstępny charakter i zawiera najważniejsze zdaniem autora fakty z dziejów bractw kościelnych. Mimo zgodności historyków Kościoła katolickiego na temat ważności tej problematyki, nie powstało do chwili obecnej zbyt wiele poważnych prac na ten temat. Wyjątkiem w tym względzie jest publikacja wydana w ostatnim czasie w Kielcach pod redakcją Dominiki Burdzy i Beaty Wojciechowskiej⁶³. Praca ta składa się z kilkunastu artykułów, które rzucają nowe światło na rozwój bractw religijnych zarówno w Europie jak i w Polsce. Na szczególną uwagę zasługują zawarte w niej artykuły takich autorów jak: Mariana Sudrackiego⁶⁴, Dariusza Chyły⁶⁵, Wojciecha Kendery⁶⁶, Roberta Stępnia⁶⁷ oraz Anny Szylar⁶⁸. Należy jednak nadmienić, że z powodu ograniczonej objętości niniejszego artykułu nie sposób ich tutaj omówić. Mimo to autor ma nadzieję, że niniejszy artykuł spełni swoje zadania i przedstawione w nim zagadnienia staną się inspiracją do dalszych przemyśleń i zachęci innych do badania dziejów bractw tych dawniejszych i tych najnowszych.

Literatura

- Bochnak, W., *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej od XVI w. do 1810 r.*, Wrocław 1983.
- Borcz, H., *Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno Kanoniczne” 28/4 (1981), s. 77-90.
- Burda, D. – Wojciechowska, B. (red.), *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, Kielce 2014.
- Bystroń, J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*, t. 1, Warszawa 1994.
- Chodyński, S., *Bractwo*, w: *Encyklopedia kościelna*, t. 2, Warszawa 1873, s. 552.
- Chyła, D., *Sieć i wezwania bractw religijnych w archidiakonatach wrocławskim i kruszwickim w XVII – XVIII w. w świetle wizytacji*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. D. Burda – B. Wojciechowska, Kielce 2014, s. 183-195.
- Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928.
- Górski, K., *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986.
- Heyden, H., *Kirchengeschichte Pommerns*, Köln 1957.

⁶³ *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. D. Burda – B. Wojciechowska, Kielce 2014.

⁶⁴ M. Sudracki, *Bractwa charytatywne w Polsce w XIII – XVIII wieku*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu*, Kielce 2014.

⁶⁵ D. Chyła, *Sieć i wezwania bractw religijnych w archidiakonatach wrocławskim i kruszwickim w XVII – XVIII w. w świetle wizytacji*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu*, Kielce 2014.

⁶⁶ W. Kender, *Bractwa religijne na Jasnej Górze w XVII – XVIII wieku*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu*, Kielce 2014.

⁶⁷ R. Stępień, *Bractwo św. Anny przy kościele parafialnym w Sieciechowie*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu*, Kielce 2014.

⁶⁸ A. Szylar, *Bractwa religijne przy klasztorach żeńskich w XVII i XVIII wieku*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu*, Kielce 2014.

- Kender, W., *Bractwa religijne na Jasnej Górze w XVII – XVIII wieku*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. D. Burdza – B. Wojciechowska, Kielce 2014, s. 197-205.
- Kłoczowski, J., *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII – XIV wieku*, Lublin 1956.
- Kłoczowski, J., *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków 1964.
- Kumor, B., *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, w: *Kościół początki i zarys rozwoju*, cz. 1, Lublin 1969.
- Kuźmiak, K., *Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu. Studium z dziejów kultu maryjnego i wspólnot chrześcijańskich w dawnej Polsce*, Rzym 1973.
- Litak, S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno – religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.
- Nowacki, J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964.
- Obirek, S., *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564 - 1668*, Kraków 1996.
- Panek, B., *Dzieje Bractwa Szkaplerza Św. przy kościele oo. Karmelitów w Krakowie na Piasku do końca XVII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 10/3 (1963), s. 42-47.
- Stępień, R., *Bractwo św. Anny przy kościele parafialnym w Sieciechowie*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. D. Burdza – B. Wojciechowska, Kielce 2014, 221-233.
- Sudracki, M., *Bractwa charytatywne w Polsce w XIII – XVIII wieku*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. D. Burdza – B. Wojciechowska, Kielce 2014, 139-165.
- Szyklar, A., *Bractwa religijne przy klasztorach żeńskich w XVII i XVIII wieku*, w: *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. D. Burdza – B. Wojciechowska, Kielce 2014, 167-182.
- Wadowski, J.A., *Kościół lubelskie*, Kraków 1907.
- Wiśniowski, E., *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004.
- Zaremska, H., *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*, Wrocław 1977.

The Genesis and Activity of Guilds of Sextons in Europe and in Poland to the End of the 18th Century

Summary: The origins of religious brotherhoods should be sought in ancient times, when groups of people buried their dead in the catacombs. In the west, the first fraternities came into being in the early Middle Ages (Germany, France). The Benedictines contributed to the prevalence of this type of organization. In the eighth century, secular clergy followed in their footsteps, taking deserving people into their communities. In the tenth century, there were many fraternities of various kinds in Italy. The ranks of the brotherhoods were fed not only by laymen but also by clergy and religious.

In Poland, we owe the development of fraternities to French culture and their beginnings are to be found in the eleventh or twelfth century. Brotherhood organizations in Poland varied in their social composition and included people from different states of life and professions, as well as in their aims. This variety is reflected in their names.

However, the fraternities flourished most in Europe and Poland in the modern period, when fraternities penetrated to every segment of social life and layer of society, and everyone regardless of sex and age could find in them appropriate forms of religious experience and opportunities for social and charitable activity.

Keywords: brotherhood, convents, church, monastery, the cult of the Virgin Mary